

A. BENNIGSEN et Ch. LEMMERCIER — QUELQUEJAY: “*La presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920.* = Rusya Müslümanlarının Matbuat ve Millî Hareketleri”, 386 s. Paris, Mouton et Co, 1964.

Bu değerli eser Paris Sorbonne Üniversitesi'nin École pratique des Hautes-Études, Sciences Économiques et Sociales bölümünde yayımlanmıştır. İlk önce kısa bir önsözle bu eseri vücuda getiren malzemenin nasıl elde edildiği üzerinde durulmuştur. Bunun bir kısmı hususî ellerde, bazıları da kütüphanelerde bulunmuştur. Bilhassa Helsinki Fin Millî Kütüphanesi ve Üniversite Kütüphanesinde ele geçirilen değerli malzemenin mikrofilmleri alınmış ve bugün bunlar Sorbonne Üniversitesi'nin yurkarda adı geçen Éc. Pr. des É. E. kütüphanesinde saklanmaktadır. Müellifler bu malzemeyi elde etmek için 1959-1963 yılları arasında yalnız Avrupa ve Birleşik Amerika'nın büyük kütüphanelerini taramakla kalmayıp, Orta Doğu memleketlerinden birçoklarının ve bu cümleden Türkiye, İran ve Mısır kütüphanelerini aramış taramışlar, böylelikle hamisiz büyük bir milletin kültürünü ve mâneviyatını aksettiren malzemenin, hiç olmazsa bir kısmını kaybolup gitmekten kurtarmışlardır. Esas konuya girmeden önceki başsahifelerin birinde: Ahmet Baytursun'un “Ancak, millî dilde kendi edebiyatını yaratabilen bir halk müstakil bir varlık olmağa hak kazanır” dediğini ve İsmail Gaspralı'dan “Uzun müddet kaale alınmayan büyük bir halkın uyanışında matbuat birinci derece rol oynamalıdır” vecizesi gibi kıymetli fikirler nakl olunmaktadır. Gazete ve dergilerin adları eski imlâ ve arap harfleriyle de gösterilmiş olduğundan, baş kısımda türkçe ve arapça olarak geçen sözler dolayısıyla bir translitteration sistemi yoluyla verilen misallerle açıklamalar yapılmıştır. Bunu takip eden sahifelerde bu neşriyatı bilmeyen yabancılar için çok faydalı olan bazı kısaltmalar, terimler (rusça kelimeler de dahil olmak üzere) aydınlatılmıştır. Introduction (Giriş) kısmında Rusya mahkûmu Müslümanların, bilhassa Türk soyundan olan halkın millî hareketleri ve siyasi hayatı üzerinde kısaca bilgi verilerek, onların matbuatlarının mahiyeti ve önemi üzerinde durulmaktadır. Matbuat'ın başlangıcı konusundan sonra Türkistan'da Rus hükümetinin resmî neşriyatı olan ve ilk gazetelerden olan “Türkistan vilâyetinin geziti” (İlk sayı 1870 ocak) nden bilgi ve başlıktan bir klişe verilmektedir.

II. babda ise İ. Gaspralı'nın çıkardığı “Terciman” gazetesinin 1883-1905 inkılâbına kadar olan devir ve bu devirde ortaya çıkan diğer mevkuteler söz konusu edilir. Bu cümleden 1870-1905'e kadar geçen yıllarda Türk dilinde: 5 Azerî, 2 Kazan lehçesinde, Özbek, Kazak ve Kırım lehçesinde birer tane olmak üzere 10 gazete çıkmıştır. Tarih sırasıyla: 1870 “Türkistan Vilâyetinin geziti”, Taşkent, özbekçe, 1875 “Ekinci” Baku, Azerîce, 1879 “Ziya” Tiflis, Azerîce, 1880 “Ziyayı Kafkasya” Tiflis; aynı yıl “Keşkül” Tiflis; 1883 “Terciman” Bahçesaray, Kırım lehçesinde; 1899 “Dala Vilâyeti” Omsk kazakça; 1902 “Mir'at” Petersburg, Kazan lehçesi ve ar.; 1903 “Şark-ı Rus” Tiflis, Azerî, 1904 “Nur” Petersburg, Kazan lehçesi ve ar.

III. Bab 1905-1917'ye kadar olan, en verimli bir devreyi ele alır. Bu en gelişmiş ve en zengin millî neşriyat devri müellifler tarafından hem ülkelere hem lehcelere ve coğrafî sahalara bölünerek işlenmiştir. Meselâ. A. *La Presse Tatar* diye

aldığı Kazan Türk lehcesinde çıkan mevkuteyi 3 büyük gruba ayırarak göstermektedirler. 1. dinî ve muhafazakâr, çıkan yerler de: Orenburg, Ufa, Kazan, Astrahan; 2. milliyetçi ceditçi, bunların içinde de islâmıcı-inkilâpçı, liberal -mutedil ve inkılâpçı sosyalist olmak üzere yine 3 cereyanın mevkutesine yukarıdaki yer adlarından başka Uralsk, Troysk, Tomsk, Petersburg gibi merkezî şehirler de katılmaktadır. Bundan başka yine bu lehçede çocuk ve terbiyeye dair, ekonomi, ticaret ve ziraate dair ve kadın meselelerine dair mevkuteler eklenmektedir. Bu devirde Kazan lehçesinde 63 adla, Azerî lehcesinde ise 67, Özbekçe 18, kazakça 9, Kırım lehcesinde 7 adla mevkute yayımlanmıştır. Azerî matbuatı da aşağı yukarı Tatar (Idil-Ural) matbuatının aynı veya çok benzeri bir şekilde gelişmiştir. Yalnız Şimalî Kafkasya, Kırım ve Kazak matbuatı nisbeten daha dar çerçeve içinde kalmış, Türkistan matbuatı daha ziyade büyük merkezî yerler Taşkent, Semarkand, Hokand gibi merkezi şehirlere münhasır olmuştur, bunun yanında Türkmencilerde de 1-2 gazete belirmiştir.

IV. Babda verilen mevkute 1917-20'ye kadar olan devir daha bariz bir siyasî tandans göstermektedir. Her Türk ülkesi siyasî bakımdan ortaya çıkan kendi hususiyet ve icaplarına göre neşir organları teşkil etmiştir. Meselâ A. *La Presse Tatar*'da (Idil Ural'da) 1917 den başlayan geçici hükümet idaresinde millî grup yayımlarından Müslüman Komitesi, Millî Şura, Millî İdare ve Millet Meclisi, Harbî Şura gibi organlar ve çeşitli neşriyat'ın belirdiği gösterilmektedir.

D. *La Presse du Caucase* Azerbaycan'da da geçici hükümetin 1917'den 1918 mart ayına kadar olan matbuatı, sol parti ve sağ parti organları, Bakü şurası ve yabancı işgali altındaki matbuat; Azerbaycan'ın istiklâl devri 1918 Kasım-1920 Nisan'a kadar olan matbuat gibi türlü kolları belirtilmektedir.

Bu 3. devredeki matbuatın sayısı çok yükselmiştir, bilhassa bu artış Idil-Ural'da (Kazan Tatarları diye gösteriliyor) 139 a çıkmış Azerbaycan'da bir eksilme kaydedilmekte ve böylece orada 39, Özbeklerde 37, Kazaklarda 21, Kırım'da ise yine eskisi gibi 7 çeşit neşir organı gözükmektedir. Bu devrede bütün Rusya mahkûmu Türk Müslümanların matbuat organının sayısı 258, 1870-1920'e kadar ise topu 435 sayı ile karşımıza çıkar.

Her bahsin başında ve ele alınan mevkutenin ve onun çevresi, o devrin bir çok şahsiyetlerinin adları ve faaliyetleri hakkında bilgi verilerek, yalnız bir matbuat tarihi değil, aynı zamanda millî hareketlerin tarihi de göz önünde tutularak işlenmiştir.

Gerçi bu eserde Rus mahkûmu bütün Müslüman, yani Türk soyundan olmanlar alınmışsa da, umumiyetle büyük çoğunluk Türk soyundan olan Müslümanlar'ın ülkelerine göre ayrı ayrı durulmuş, ve bu vakitli matbuat üzerinde, şimdiki kadar hiç bir yerde bu şekilde kısa da olsa, özlü olarak bahis edilmemiştir.

Bir çok gazete ve derginin baş sahife veya kapaklarının kilişeleri gayet net olarak, bugünün en güzel tekniği ile yapılmış ve o devri güzel canlandırmıştır. Eserin sonundaki 3 sahifelik Conclusion kısmında biraz 1920'den sonraki matbuat üzerinde ve özellikle yeni türetilmiş dillerde çıkan bazı mevkute söz konusu edilmektedir. Sonra bu büyük matbuatın kavimlere ve coğrafi mahallere göre dağılmasını gösteren bir kaç liste, bu arada komunist rejimi altındaki yıllara dair de tam olmayan bir kaç yıllık dağılma listesini gösteren cedvel de bulunmaktadır. 10

sahifelik güzel bir bibliyografyadan sonra, müelliflerin 1959-63 yılları arasında gezip dolaştıkları memleketlerin kütüphanelerinde bulup ortaya koydukları bu matbuatın isimlere göre alfabetik sıra ile gösterilen Bibliyografyası ve bunların o kütüphanelerde mevcut nüsha sayısını gösteren bilgi verilmektedir. Bu kısım daha evvel bu müellifler tarafından teksir edilerek de dağıtılmıştı.* Bu sefer her mevkutenin transkripsiyonlu lâtin harfleriyle olan adları yanına arap harfleri ile olan adları da eski şekliyle eklenmiştir ki, mevkute tam olarak hakiki adıyla karşımıza serilmektedir. Bunu 323. sahifeden 381'e kadar 3 çeşit indeks izlemektedir. I. Şahıs adları ve müstear adların indeksi, burada bunların kısaca hüvviyetleri de belirtilmektedir. II. Yer adları ve bazı matbuat ve neşriyatla ilgili müesseselerin (komiteler, kongreler vb. gibi) adları III. bütün matbuatın ve matbaaların çıktığı yer ve diliyle teferruatiyle verilmiştir. Böylece her şekilde çok güzel faydalanma imkânı sağlanmıştır.

Kitabın türlü sahifelerini, Azerbaycan'da 1906'dan 1911'e kadar muntazaman çıkan, sonradan aralıkla 1917 ye kadar devam eden mizah dergisi *Molla Nasreddin*'den alınmış ve ayrıca güzel kâğıtta basılmış karikatürler süslemektedir. Bunun bir tanesi önkapaktır. Bu harika karikatürler mahkûm Türkler matbuatının 45 yıl evvel ne kadar büyük başarı ile çalıştığının canlı bir delilidir. Sadece buraya alınan seçkin karikatürler, o zamanın cemiyet hayatının amansız mücadelesiyle başarı sağlayan millî alandaki gelişmeyi göstermeğe yetmektedir.

Bu kısa özetten anlaşıldığı gibi, mahkûm ve hamisiz bulunan koca bir Türk halkının matbuat ve bununla beraber millî hareket tarihi en büyük dünya dillerinin biri olan Fransız dilinde Avrupa ilim ve kültür dünyasına gerçek bilgilere dayanarak sunulmuş bulunmaktadır. Elde etmek çok güç olan bu malzeme üzerinde, yıllardır sağlıklarını tüketip, araştırmalar yapıp yorulan bu iki ilim adamı Prof. A. BENNINGSEN ve M-me Ch. LEMMERCIER - QUELQCEJAY'a bu başarılarından ötürü tebrik ve teşekkürlerimizi sunarken daha ileri hamleler yapmaları için de başarılar dileriz.

PROF. DR. SAADET ÇAĞATAY

* Bu teksir yayımının devamı olarak "Catalogue des Microfilms des Ouvrages interessant les Musulmans de l'URSS et la politique du Gouvernement Sovietique" (Sovyet Rusya Müsülmanlarının enteresan eserleri ve Sovyet idaresi altındaki Müsülmanların siyaseti) başlığı altında türlü kütüphanelerde buldukları içtimalî hayata dair olan eski ve yeni eserlerin kataloğunu yayımlamışlardı. Bunların arasında tarihi ve dinî eserler de olup, bir kısmı Rusçadır. Bunun I. bölümü Généralites - Études ve Documents Officielles gibi eserleri içine alır. Bundan sonra ise Azerbaycan'a, Kıbrıs'a, İdil-Ural ve Sibirya'ya, Türkistan ve Kazakistan'a dair eserler verilmektedir.

